Heerlijkheid op moderne leest

Cultuurhistorische rapportage voor de herinrichting van de Oostelijke Willemspolder

Dekker
grondstof
voor
ontwikkeling

Cultuurhistorie

De rijke riviergeschiedenis is gevormd door zowel de natuur als de mens. De relatie tussen de rivier en de bewoners is niet altijd even goed geweest maar ze zijn onlosmakelijk aan elkaar verbonden. We nemen u graag mee terug in de tijd om te kijken hoe de rivier zichzelf gevormd heeft, wie allemaal woonde en werkte en welke spannende avonturen zich afspeelde in de Midden Waal. Reis mee naar andere tijden en ontdek de historie van de Midden Waal.

Periode voor de bedijking

In het gebied is er een hechte relatie tussen de Waal, de uiterwaarden en de dijk. De dijk vormt hierbij de belangrijkste mijlpaal in de ontwikkeling van het Ijzendoornse landshap. Die zorgde ervoor dat de bewoners meer ruimte hadden om er te wonen en gebruik te maken van het land. Ijzendoorn ligt in het hart van de Betuwe. De ondergrond van die streek wordt gekenmerkt door een complex stelsel van voormalige rivierlopen van de Rijn.

Prehistorische meandergordels

De voormalige rivierlopen van de Rijn zijn twee prehistorische meandergordels. De eerste is de meandergordel van Ochten, ontstaan in de Midden Neolithicum tijd en en de tweede is de meandergordel van Echteld die ontstaan is in de Late Bronstijd. Vanaf circa 190 werden de meerdere kleine meandergordels bij elkaar gevoegd tot een hoofdaanvoer: de Waal.

De Waal als afvoer van de Rijn

In het midden-rivierengebied (omgeving Tiel) volgde de Waal daarbij in eerste instantie een westelijke koers in de vorm van de Lingestroomgordel. In de Middeleeuwen en de Nieuwe tijd (circa 1500-1800 na Chr.) werd de Waal nog belangrijker als afvoer van de Rijn. Tot heden vormt de Waal feitelijk de enige actieve afvoer van de Rijn. De overige afvoeren (Neder-Rijn en IJssel) fungeren alleen als zodanig door menselijk toedoen.

De eerste bewoners van IJzendoorn

De vroegste sporen van bewoning in de omgeving van IJzendoorn gaat terug tot de IJzertijd. Op een moment dat de bevolkingsaanwas het sterkste was bevonden zich her en der ook nederzettingen, Die bestonden uit boerenerven. De grootste prehistorische nederzettingen in het rivierengebied stammen uit de periode 50 tot 0 vóór Chr en dit zijn de Bataven. Er zijn namelijk opgravingen gedaan van een grote Bataafse nederzetting in het nieuwbouwplan Tiel-Passewaaij. Daarbij zijn veel kostbare details over leefgewoonten van de Bataven in deze regio aan het licht gekomen. Veel Bataafse woonlocaties vallen samen met de iets jongere Romeinse nederzettingsterreinen.

Romeinen in het Waal gebied

De legioenen van Gaius Julius Caesar kwamen hierna en toen begon de Romeinse tijd. De Neder-Rijn werdt formeel de Rijksgrens en een stelsel van grensforten, ook wel castella genoemd, en die moest de grens bewaken. Ijzendoorn lag circa 10 km ten zuiden van deze Limes oftewel Rijksgrens. Hierna kwam er een periode van vrede, rust en welvaart en groeide de bevolking. Veel archeologische vondsten uit deze periode bestaan uit typisch Romeinse producten (zoals gedraaid aardewerk, mantelspelden en munten) Deze vondsten kunnen op alle oude woongronden in en rond Ijzendoorn voorkomen. Voorbeelden hiervan zijn bij De Hof van Ijzendoorn(in het centrum van Ijzendoorn), bij Den Hul(ten westen van het dorp) en bij ’t Spijker (ten westen van Ijzendoorn, tegen de Waalbandijk) en in de uiterwaarden. Hier zijn een stuk van een bronzen ketel en een ijzeren paalschoen gevonden. Er kwam een versmelting tussen inheemse en Romeinse godsverering toen de Bataven en de Romeinen bij elkaar kwamen. Dit is te zien aan de aanwezigheid van Gallo-Romeinse tempels in het rivierengebied. Daarnaast zijn er ook sommige wegen die verwijzen naar de Romeinse tijd (Koningweg, Heersweg). Er werdt op de stroomruggen veel akkerbouw gedaan en de Waal vormde in die tijd een belangrijke transportroute. Er werden dan ook resten van een Romeinse platbodem gevonden bij Druten.

De Waal vormde ook een fysieke barrière binnen het Bataafse eiland (land tussen de Neder-Rijn en de Maas), waarvan Julius Civilis met de Bataafse opstand tegen de Romeinen vergeefs gebruik maakte. Tegen het eind van de 2e eeuw na Chr, werden er herhaaldelijk invallen gedaan door Germaanse stammen. De Romeinse overheersing eindigde hiermee in 406 na Chr. In de 6e eeuw na Chr. stichtte het Frankisch geslacht van de Merovingen het Merovingische Rijk. Daarbij werd de oude Romeinse Limes gehanteerd als de Rijksgrens. In de 8e eeuw werd het Karolingishce Rijk gesticht. Hierbij groeide de bevolking weer sterk en de eerste dorpen ontstonden. In

IJzendoorn gebruikte de Romeinen strookvormige percelen voor een doelmatige afwatering. Bij gecompliceerde vormen van relief legde men waarschijnlijk verschillende akkerblokken aan, waarbinnen elke ontginner een of meer stroken kreeg. Hierdoor ontstonden omvangrijke akkercomplexen.

Periode sinds de bedijking

Al in de 9e eeuw na Chr. werd gerept van Ijzendoorn als een nederzetting op een ingeslapen stroommeander uit de Prehistorie. Deze stroomgordel boodt een grote kans op droge voeten. Voor de inwoners van Ijzenddoorn werd het aantrekkelijk om hun akkers en weiden op de stroomrug door bekading te beschermen tegen het van opzij stromende water. Mogelijk werd daarmee al in die Vroege Middeleeuwen gestart. Maar voor de bekading was samenwerking nodig en een lokaal bestuur zoals een buurschap. Bij het ontstaan van zo'n bestuur kwam een plaatselijk kasteelheer goed van pas. Als grondbestuurder had hij alle belang bij het voldoende bescherming van de dorpsgronden tegen wateroverlast. In de 13e eeuw blijkt een groot deel van Ijzendoorn in handen te zijn van de familie van Ochten. Maar in 1281 droegen de gebroeders Hendrik en Godfried van Ochten al hun IJzendoornse goederen over aan hun zwager ridder Rudolf de Cock die bij de huidige Molensteeg Huis Weerdenburg stichtte, later herdoopt tot De Hof van Ijzendoorn. Bewijs van het bestaan van een heuse heerlijkheid in Ijzendoorn dateert pas van Sint Maarten 1345. Ene Willem de Cock, haast zeker een kleinzoon van Rudolf, werd toen door hertog Reinoud III beleend met het Huis en het gericht te Ijzendoorn.

De dijken van Ijzendoorn

Intussen had Ijzendoorn dijken gekregen. Sinds de 12e eeuw was in het rivierenland de bevolking verder toegenomen. Om alle monden te kunnen voeden, moesten vanaf de stroomruggen ook de lagere, moerassige gronden worden ontgonnen. Er speelde zich in het midden van de 13de eeuw veel riviergeweld af en er werden zelfs delen van dorpen weggespoeld. Om dit tegen te gaan werd de Broekdijk in Ijzendoorn aangelegd.

Graaf Reinoud II als heer van Ijzendoorn

Het dijkbestuur in de Neder-Betuwe werd geregeld door graaf Reinoud II. In een brief van 1327 bevestigde hij het bestaan van een vertegenwoordiger van hem in de Neder-Betuwe. In hoedanigheid van dijkgraaf bekommerde die zich om de Neder-Betuwse waterkering en lossing. Hoofdonderdeel van die waterlossing was de Linge, die nog bestond uit een Rijn- en Waal-Wetering. Ijzendoorn vormde een ministaatje met allerlei voorrechten. Het had een eigen dijkstoel en rechtbank en de heer van Ijzendoorn had het recht om de plaatselijke dijkgraaf en rechter aan te stellen en de buurmeesters die waakten over de lokale dammen, sloten en wegen. Hij benoemde ook de dijkschrijver van de lokale dijkstoel, de secretaris van de heerlijkheid, de schutters en de schoolmeester, Daarbij kreeg hij in 1350 van hertog Reinoud III het recht om een wind- en rosmolen op te richten. De inwoners van Echteld moesten daar hun graan laten malen. Verder bezat de heer plaatselijke monopolie op de jacht en visserij in de Waal. Zelfs bij de kerk bepaalde hij wie zielenherder, kerkmeester of koster werd. Hij inde ook landpachten en windgelden die de bezitter van de korenmolen op de Broekdijk betaalt moest worden. Opmerkelijk is dat Ijzendoorn al zo vroeg, namelijk in 1332, omdijkte uiterwaarden bezat en hierdoor zijn er nog middeleeuwse sporen van het gedrag van de Waal aan de verkaveling af te lezen. Die sporen verraadden dan ook dat de Waal vanuit Druten kwam toestromen. Het oudhoevige land werd Runnen genoemd wat ook wel rennen of rijnen is oftewel stromen en weglopen. Het land eromheen werd Kreiiten of kwellen en treiteren genoemd. Een rivierstroom dus die de dijk zo kwelde dat deze begon weg te lopen. Het terugleggen van de dijk vond al in de 13e eeuw na Chr. plaats. Mogelijk gebeurde dat al rond 1250, toen de rivieren weer bruter geweld lieten zien. IJzendoorn kreeg het daarbij zwaar te verduren. In het buitendijkse deel van het dorpshart moet het plaatselijk kasteel, Huis Ijzendoorn, hebben gestaan. De grachten van dit slot zijn wellicht gegraven rond de waterrijke resten van een verlande rivierbedding. Deze staat nog steeds bekend als Molsloot langs de oostgrens van Ijzendoorn. Het perceel waarop de Ijzendoornse burcht torende, zou bekend worden als de Slotwaard.

Reinoud II verkoopt Waaldijk

De inkt van de brief waarin graaf Reinoud II onder meer het bestaan van de Waaldijk bevestigt, was amper droog of de graaf ondertekende een nieuw schrijven met sensationele inhoud. Daaruit blijkt dat Ijzendoorn niet alleen weidse uiterwaarden bezat maar ook een bedijking ervan. Op Sint Agnietendag, 21 januari, 1332 verkocht Reinoud aan Willem de Cock van IJzendoorn en andere geërfden van die buitenpolder een watergang. Deze mocht door de Waaldijk heen worden geleid. Zo kon de buitenpolder zijn hemel en kwelwater lossen op de Linge, In de bandijk mocht een sluis worden gemaakt van ruim

een halve meter wijd en hoog. De sluis werd aangebracht op de westgrens van Ijzendoorn. De Ijzendoornse uiterwaarden hadden het karakter van een binnenpolder en de poldergronden kunnen hierdoor beter gebruikt worden en kon het water beter doorstromen. De verbinding van binnen en buitendijkse belangen maakt aannemelijk dat grootgrondbezitter Willem de Cock een stuwende rol speelde bij het op touw zetten van de binnendijkse afwatering van de uiterwaarden.

Twee ridder broers en de beeldschone dochter van Huis Pottum Uchta

Willem de Cock had dus in 1345 het slot overgenomen en was de heer van Ijzendoorn. Maar in de overlevering wordt gesproken over een grimmig duel tussen de twee zoons van de heer van Ijzendoorn. Inzet van het duel was de hand van de beeldschone Uchta, de dochter van de rijke heer van Huis Pottum, gelegen aan de oude weg van Ijzendoorn naar Aalst-Kesteren. Beide zoons van de heer van Ijzendoorn hadden hun oog laten vallen op Uchta. De heer van De Pottum gunde zijn dochter aan de sterkste van de twee. De beslissing zou vallen in een tweegevecht. Die speelde zich af bij het krieken van de dag. Na een verwoede strijd, waarbij vele degens en lansen braken, zegevierde de jongste, genaamd Dago. Hij mocht met Uchta huwen en verwierf daarbij als bruidsschat de hele streek. Hieraan gaf hij de naam van zijn eega, Uchta oftewel Ochten. Later zouden bij het ploegen in de Slotwaard nog gebroken wapens zijn gevonden. Zou dit volkserhaal ook een relatie hebben met het huwelijk van Rudolf de Cock en de zuster van de gebroeders Van Ochten, de gebroeders die in 1281 al hun IJzendoornse bezittingen overdroegen aan hun zwager?

Bloeddige burgeroorlog

De strijd om Gelre mondde uit in een bloedige burgeroorlog. Reinoud II, die Willem met de heerlijkheid Ijzendoorn had beleend, had ruzie gekregen met zijn broer Eduard. Beide broers werden gesteund door adelsfacties, Reinoud door de Hekerens, Eduard door de Bronkhorsten. De heer van Jjzendoorn moet aanhanger zijn geweest van Reinoud. Mogelijk nam hij deel aan de aanval in 1350 op Tiel, dat de zijde van Eduard had gekozen. In het vuur van de strijd werd de toren van de Sint Walburgskerk aangestoken, waarin 145 Tielenaren waren gevlucht. Allen kwamen om in de vlammen.

Gruwelijke moord op de gebroeders van Druten

Moord, brand en verraad waren aan de orde van de dag. Ook in Leeuwen, ten zuiden van het slot van IJzendoorn. Net als in Tiel stonden de twee ridders van het plaatselijke kasteel, Willem en Emmerik van Druten, die het opnamen voor

Eduard. Steeds hadden ze op hun burcht de aanvallen van Reinoud afgeslagen. Maar in de nacht voor Pasen 1354, zo wil het verhaal, glipten huurmoordenaars vanuit de Betuwe in een bootje de Waal over. Ze wachtten op het moment dat de gebroeders Van Druten de paasmis in de Leeuwense kerk zouden bijwonen. Toevallig woonde alleen Emmerik de paasdienst bij. Toen de huurmoordenaars het godshuis binnenstormden, vluchtte de ongewapende Emmerik het altaar op. Hoewel de priester de handen beschermend om hem heen sloeg, werd hij neer-gestoken. Altaar, misboek, kelk, wierookvat en kruis kleurden rood van het bloed. In toorn ontstoken door deze heiligschennis liet de Voorzienigheid het Leeuwense kerkje wegzinken in een kolkende afgrond. Rond De Wiel in Boven-Leeuwen zou bij wijlen gebeier opklinken, afkomstig van de bronzen stem van het verzwolgen bedehuisje. Tot een nieuwe geweldsexplosie kwam het in 1361. In de Strijdweerd bij Tiel werd daarbij het leger van Reinoud verslagen door Eduards krijgsscharen. Eduards wraak was zoet; een hele serie kastelen van zijn vijanden werden te gronde gericht. Hoogstwaarschijnlijk werd daarbij ook het kasteel in de Slotwaard zwaar toegetakeld. Maar hierna werd er vrede gesloten. Op 1 mei 1369 verklaarde Eduard zich met Wouter de Cock, zoon van Willem, te hebben verzoend. Wouter werd daarbij bevestigd in zijn heerlijke rechten.

De hevige strijd tegen het water

In 1437-1438 was Jacob van IJzendoorn de heer van de heerlijkheid. In dit jaar was er veel watersnood en dit was het begin van dijkbeheer in de uiterwaarden. De Waal was destijds verstopt geraakt met ijs en het rivierwater werd zo sterk opge-stuwd dat de Waaldijk tussen Ijzendoorn en Tiel op drie plekken bezweek. Dit leidden tot grote overstromingen en de bandijk werd bedreigd. In ijzendoorn werd dag en nacht op de dijk geploeterd en iedereen stak de handen uit de mouwen. Met modder, stro en leem werd op de dijkkruin een dam gemaakt om de dijkoverloop te keren. Tenslotte kwam er ontzet doordat de dijk in Leeuwen doorbrak. Het leek voor de dankbare inwoners van Ijzendoorn een Godsoordeel.

Herstel en onderhoud van de Weerddijk

Begin 1438 ging het weer mis en bezweek de dijk in Tiel op maar liefst zeven plekken. Hierdoor werd er koortsachtig gewerkt aan dijkherstel. Ingrijpend was de dijk verhuizing landinwaarts waarbij de dijk gedeeltelijk belandde op de plaatselijke kerkhof. Het watergeweld van deze twee jaren heeft veel schade opgeleverd aan de Weerddijk.

In de Weerddijkbrief van Pancratydag 1438 werden door de dijkgraaf van Neder-Betuwe en de richter van IJzendoorn oftewel de vertegenwoordiger van Jacob van Ijzendoorn afspraken gemaakt over herstel en onderhoud van de dijk. Een college van gezworenen oftewel een groep mannen uit Ochten en Ijzendoorn zouden dit uitvoeren en inspectie doen. Dit moest goed gedaan worden en mensen die niet meewerkten moesten geld betalen of het werk inhalen op zondag in de kerken van Ochten en Ijzendoorn. Daarnaast kon men een

boete krijgen die wel nog gesplitst kon worden tussen de richter en de gezworenen.

Woester wordende wateren

De Waal werd steeds woester en het water steeg steeds hoger. Dit had te maken met de waterverdeling rond de Rijnsplitising bij Lobith. Het verval in de rivierbedding nam fors toe en er was een grotere kans op dijkbreuken langs de Waal. De Ochtendse Dijk bezweek in 1551 en 1576 en ook de Weerddijk kreeg het steeds moeilijker toen de Betuwe overstroomde. Het enige wat de dorpsbewoners konden doen was noodmaterialen gebruiken om de dorpsdijk te behouden zoals riet, mest, rijshout en palen. Vooral bij de korenmolen en bij de Slachtsdijk was dit belangrijk. Ook in 1584 was er nog sprake van grote wateroverlast.

De laatste druppel

De waterplaag van 1583-'84 was de druppel die de emmer deed overlopen en dit leidde tot een tweede Weerddijkbrief waarin afspraken gemaakt werden over het mobiliseren van dorpelingen om de dijk te versterken. In die brief stond ook het afwateren van de dijk naar een benedendeel van de polder en het bouwen van een stenen sluis en watergang.

Nieuwe Weg, nieuwe kansen

Ondanks de vele wateroverlast bleven de boeren actief en ploegden ze hun land. Ze gebruikten landwegen om bij hun land te komen. Een nieuwe verbinding kwam in de 16e eeuw namelijk vanaf de dorpskern werd een kaarsrechte weg aangelegd naar de Weerddijk. Deze Nieuwe Weg sneed de buitenpolder in tween. Het oostelijke deel bestond uit akkerland en het westelijk deel uit weiland.

Sporen van een verdwenen kasteel

Het meest bijzondere gebouw in de uiterwaarden in de 16e eeuw was het slot oftewel het kasteel wat in 1556 nog in het bezit was van Herman Pieck. Het was getekend op een kaart van 1571 compleet met torens en gracht.

Het kasteel was samen met de kerk achter de IJzendoornse dijk geplaatst. Het kasteel is helaas in 1665 verdwenen en ter plaatse van de Slotwaard zijn nog onmiskenbare sporen van

slotgrachten te onderscheiden. Namen als Varkenswei en Stenenkamp herinneren nog aan het kasteel.

Rivierverdediging tegen de Spanjaarden

Tijdens de jaren van de Opstand tegen Spanje vormden de IJzendoornse uiterwaarden een belangrijk onderdeel van de Nederlandse rivierverdediging. Van Schenkenschans tot Gorinchem werden langs de noordoever van de Waal redroutes oftewel stenen wachttorens gebouwd. Dit werd ook bij Ochten, IJzendoor en Echteld gedaan. Rond 1639 schijnen langs de Waal 54 wachttorens te hebben gestaan. De wachttorens hadden als doel om te waarschuwen als de Spanjaarden probeerden over te steken. Op een kaart van 1651 staat zo'n wachttoren afgebeeld stroomafwaarts van de Ijzendoornse buitenpolder. De meeste wachttorens verdwenen na de Vrede in Munster in 1648, die een punt zette achter de oorlog met Spanje.

Prins Willempolder

Begin 19e eeuw ging het beheer over de Ijzendoornse uiterwaarden op de schop. Reden hiervoor was de nieuwe wateroverlast en veel landerijen in Ochten, IJzendoorn en Echteld stonden blank. Door de vele overstromingen mislukten de oogsten en gingen de prijzen van bijvoorbeeld graan omhoog. De geërfden van de uiterwaarden van Ochten, IJzendoorn en Echteld besloten zich te herenigen en in 1818 lieten ze een zomerdam verrijzen met een sluis ten oosten van Tiel. Deze buitenpolder werd de Prins Willemspolder genoemd.

Zware arbeid in de baksteenindustrie

In 1856 tijdens de industriële revolutie werd een veldoven opgericht genaamd De Mandemaker en in 1863 werd ook de fabriek van De Haas opgericht. In Ijzendoorn werden miljoenen stenen gefabriceerd. De ovens brandden alleen in de zomer waardoor de productie dus gericht was op seizoensarbeid. De veldoven arbeiders maaktten langen dag en moesten graven in de klei, vaak met blote voeten en moesten met kruiwagens vol grond en stenen lopen. Hierbij was kinderarbeid aan de orde van de dag. In 1904 kwam ook in het boveneinde van de buitenpolder veldovens en de fabriek van Van Glabbeek.

Op den duur werden de veldovens verruild voor ring-of vlamovens. Door de mechanisatie kwamen de stoommachines, loco mobielen en emmerbaggermolens. Ondanks deze machines waren mensen onmisbaar en de arbeiders dwongen betere werkomstandigheden af dankzij vakbond steun en stakingen. In de jaren '30 van de vorige eeuw groeide de productie van de fabriek De Haas, die inmiddels in handen gekomen was van de Burgers, van tien naar 20 miljoen straatstenen. Helaas kwam er in die tijd ook de economische crisis en viel het doek voor beidden fabrieken.

Goed bewaarde uiterwaarden

Rond 1906 was de vorm van de rivier en de stromingen nog goed herkenbaar. Dit kwam door de werkwijze van de steenovens waarbij het verwijderen en terugzetten van de graszoden een belangrijke rol speelde. Hierdoor bleef de verkaveling grotendeels intact. Grote delen van de middeleeuwse Weerddijk waren inmiddels wel verdwenen. Door het oprukken van de Waal was de zomerdijk teruggelegd ten oosten van de Nieuwe Weg. Ter plaatse van de Weerddijk lagen grienden en een turbulente Waal. Ten westen van de Nieuwe Weg was de Weerddijk nog grotendeels intact. Ten noorden van de Vlamoven Burgers en ten westen van de bandijksluis lagen sporen van wielen oftewel water kolken. Ook de teelt op aarde ruggen met aangelegen greppels voor drainage en dijk gebieden met wilgen oogden nog intact. De Slotwaard waar ooit de burcht torende, was ook nog ongerept.

Veranderingen na de oorlog

Na de oorlog kwamen er grote veranderingen zoals de ruilverkaveling Echteld-Lienden en de verbetering de detailontwatering zoals zo min mogelijk waterafvoer naar de Linge. De stabiliteit van de dijk en het verwijderen van de dijksluis waren onderdeel van de plannen. In 1955 werd de duiker verwijderd en op den duur ook de wilgenpassen.

Zandwinning

Delfstofwinning gaf de polder een ander aanzien en er kwam een einde aan kleiwinning. Overproductie in de jaren 70 van de 20e eeuw leidde tot een crisis in de baksteenindustrie. In 1987 kwam er dan ook een einde aan de IJzendoornse vlamoven. De zandwinning daarentegen nam een hoge vlucht. In 1997 ging de oostelijke zandput dienst doen als overnachtingshaven.

Niet alleen de schippers vonden hier gelegenheid tot rust, Dankzij aanleg van toegangswegen en plaatsing van bankjes kregen dorpelingen en recreanten gelegenheid tot genieten van Europa's drukste waterweg.

■